

Utószonett a nyolc boldogsághoz

*Utóljára megkérdi: boldog-e,
aki a NYOLCAT mind szonettbe szedte,
márványra írt-e kése, tollhegye
vagy csak homokra, elfutó vizekre?*

*A nyolcat mind, ámbár ő is szegény
és együtt sír a könnyezőkkal,
szelédnek mondható, ha rejtekén
az igazság hajnala végre fölkel.*

*Éhezi ő is, váltig szomjúhozza,
befészkel szívébe a szeretet,
ha bölcsőt lát és sirkereszteket,*

*áhítozik a végső irgalomra,
békén mereng, ostort, kint elvisel,
boldogan megy, ha int az égi jel.*

Bitskey István

EGY MODERN PÁZMÁNY-KÉP ELÉ

„Pázmánnyal, az íróval behatóan még senki sem foglalkozott” – írta Sik Sándor 1939-ben, a Pázmány-könyvéhez csatolt jegyzetek élén. A monográfus hosszú listát adott az esztergomi érsekkel foglalkozó tanulmányokról, amelyek a legkülönfélébb szempontok szerint elemezték XVII. századi szellemi életünk vezéregyenységének tevékenységét. Politikusi, egyházszervezői, hittérítői, gondolkodói, teológusi, sőt „nemzetnevelői” munkásságát már több vaskos tanulmány méltatta akkor, amikor írói erényeiről még mindig csupán Alszegehy Zsolt és Horváth János találó, ámde rövid jellemzései és Kosztolányi Dezső szép szavai szóltak. Sik Sándor tehát érzékelte a kutatás hiányosságát, s könyvében kísérletet tett ennek pótlására.

Ha Pázmányról, az íróról beszélünk, Sik Sándor invenciózus megállapításait mindmáig nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert azok jó kiindulópontot adnak a továbblépéshez. Ez a továbblépés elengedhetetlenül szükségessé vált, hiszen a XVII. századi magyar irodalom és művelődés kutatása az utóbbi évtizedekben szinte újjávarázsolta a korszak korábbi képét, áttelepítette azokat az erővonalakat, amelyek mentén korábban barokk kultúránk értékeit elrendeztük. A korszerű Zrínyi- és Apáczai-monográfia, a Bethlen Gáborra és a Rákócziak Erdélyére vonatkozó intenzív történettudományi kutatások, valamint a XVII. századi irodalmi szövegeink egyre bővülő kiadásai mellett és az újabb

---

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság budapesti felolvasó ülésén, 1982. március 11-én elhangzott előadás rövidített szövege.

viszonyítási pontok között kell Pázmány munkásságának helyét meghatározni. Ebből fakad, hogy Sík Sándor negyven éve megjelent könyve ma már nem elégíti ki a kutatás igényeit, még olyan pontokon sem, ahol megállapításait végső fokon ma is elfogadhatjuk. Ami nála olykor csupán egyéni invención alapuló megsejtés, kitűnő érzékre valló észrevétel, az ma már adatokkal igazolható, a modern külföldi barokk-kutatással összhangba hozható állítás. Sík monográfiájának alapvető forrásai maguk a Pázmány-szövegek voltak, viszont kevésbé vette figyelembe azt az irodalmi közeget, amelyben azok létrejöttek: a Pázmány forrásait jelentő művek eszmevilágát, a vele vitázó ellenfelek írásait, valamint a kortárs európai irodalom analóg jelenségeit. Ezekben a pontokban mindinkább szükségesnek látszott, hogy az általa adott impozáns portré továbbépüljön, összhangba kerüljön az új kutatási eredményekkel, s értékelése is új alapokra helyeződjön.

A modern Pázmány-kép iránti igényt *Klaniczay Tibor* fogalmazta meg 1957-ben, amikor azt hangsúlyozta, hogy az érsek sokat vitatott alakjában elsősorban barokk irodalmunk kezdeményezőjét, a hazai barokk világkép művészi megformálóját, a legjelentősebb prózaíróink sorába illeszthető stilisztát kell látnunk, ilyen minőségben tarthatjuk őt számon nemzeti irodalmunk kiemelkedő értékei között.

Helytelen lenne persze ebből arra következtetnünk, hogy az egyházszerző, a politikus vagy a teológus Pázmány alakjának pontos és árnyalt körvonalazása másodrendű feladat lenne. Az írói életmű tárgyilagos feldolgozása ugyanis aligha képzelhető el a társadalmi, politikai, világnézeti mozzanatok figyelembevétel nélkül. Csakis a több irányú kutatás vezethet el végül is a kívánt eredményhez, a korszerű monográfiához. Kikerülhetetlen lépcsőfokokat jelentenek e téren egyfelől *Óry Miklósnak* a Pázmány-életrajzra vonatkozó, új adatokat feltáró kutatásai, másfelől *Hargittay Emilnek* az érsek levelezésére és politikai eszméire vonatkozó vizsgálatai. Mindkét kutató már eddig is nem egy filológiai problémát oldott meg, és olyan összefüggésekre irányította a figyelmet, amelyek nélkül nem lehetne teljes a majdani összkép. Ilyen volt többek között Pázmány tanulmányi éveinek, bécsi és római tanrendjének feltérképezése (*Óry M.*), valamint levelezésének kiegészítése, revidálása (*Hargittay*), majd politikai nézeteinek vizsgálata (*Hargittay*, *Benda Kálmán*).

Magunk mindenekelőtt Pázmány írói alkotásainak beható vizsgálatával kívántunk a kép teljessé tételéhez hozzájárulni, úgy vélvén, hogy a legtöbb eredménnyel kecsegtető feladat a korábbinál jóval szélesebb adatbázisra és ismeretanyagra alapozott műelemzések elvégzése lehet. E gondolat jegyében elemeztük első lépésként a prédikációkat, arra törekedve, hogy a Sík monográfiájában kisebb hangsúlyt kapott vagy elhanyagolt szempontokat is bekapcsoljuk a vizsgálatba. Ezek közül megemlítjük a következőket: a műfaj előtörténete, az *ars praedicandi* korabeli elmélete, az eszmei és művészi szempontok egységének vizsgálata, az európai kortársakkal történő összevetés, amelynek során Sík Sándor nem aknáztta ki a közép-kelet-európai párhuzamok nyújtotta kutatási lehetőségeket. Jól tudjuk persze, hogy a beszédeknek mégoly alapos elemzése sem adhat teljes képet Pázmányról, hiszen a prédikációk írói életművének csupán harmadrészét alkotják. Önálló vizsgálatukat azonban éppen Pázmány tette lehetővé azért, hogy élesen elválasztotta erkölcsstanító műveit a „harcoló írások” sorától, így a két műfaj jellegének különbségét nem mi, hanem ő maga jelölte meg. A prédikációk Pázmánya mellé – jól tudjuk – oda kell majd állítanunk a vitairatok és a *Kalauz* íróját is. Az összkép csak úgy bontakozhat ki, ha az életmű különböző műfajait, az íróegyeniség ellentétes oldalait egyaránt megvilágítjuk.

Itt felmerül a kérdés: melyek a korszerű és immár teljes Pázmány-kép kialakításának feltételei, részfeladatai?

Hadd érintsük elsőként a szövegek kiadásának helyzetét. Közismert, hogy 1894 és 1905 között a Budapesti Tudományegyetem Hittudományi Kara hét kötetben a magyar, hat kötetben a latin műveket adta ki, ehhez csatlakozott leveleinek két kötet (1910–1911), amelyeket azután több közlés (*Galla Ferenc*, *Iványi Béla* stb.) kiegészített. A magyar nyelvű írások közrebocsátása alapján véve tudományos célra készült,

filológiai meg lehetőségen precíz munka – ma már mégsem felel meg mindenben a modern kritikai kiadás követelményeinek. Jóllehet egy korszerű kritikai apparátussal kísért összkiadás csak a távolabbi jövő terve marad, azt már most hangsúlyozzuk, hogy az összes művekből kimaradt, azóta előkerült és azonosított művek megérdemelnének egy pótkötetet. Már csak azért is, mert egyes jelentékeny műveknek nincs modern kiadása, amelyeknek pedig van, azok is nehezen hozzáférhetők. Az előbbire példa a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630), az utóbbira a Sztripszky Hiador által kis példányszámban, facsimile kiadásban ismert *Okok, nem okok* (Pozsony, 1931) című vitairata.

Mindkét mű szerzőségéről mindmáig megoszlott a kutatók véleménye. A Sallai István püspöki plébános neve alatt kibocsátott műveket az összkiadás nem vette fel, nem tartván azokat Pázmányéinak, s Sztripszky facsimile-kiadása után is merült fel kétely: *Varjas Béla* recenziója (Magyar Könyvszemle, 1938) nem találta kielégítőnek a sajtó alá rendezés érveit. Ezzel szemben Sik Sándor, majd később *Bán Imre* elfogadták Sztripszky álláspontját.

Ugy véljük, az ilyenféle kérdések egyértelmű és végleges eldöntése is a jövődő monográfia feladata lehet. A Sallai neve alatt kiadott két vitairatról például a tüzetes forrásvizsgálat minden bizonnyal dönthet: a gondolatmenet és az érvrendszer egyaránt olyan erős Bellarmino-ismeretet mutat, amilyen elképzelhetetlen a papi munkáját egyébként is meglehetősen hanyagul végző püspöki plébánosról, de amilyen egyértelműen elvárható Pázmánytól. Más vitairatok utalásai is megerősítik az érsek szerzőségét. A *Kalauz* harmadik kiadásában, amelyen 1632–34 között dolgozott, többször is úgy hivatkozik a „contra Farkas” írott műre, mint a sajátjára (vö. PÖM III. 683, IV. 188, 196). Különösen ez utóbbi hely árulkodó, mert a Baldwin elleni másik könyve társaságában említi: „Vide contra Baldwin. c. 8. et contra Farkas lib. c. initio”. Mivel Pázmány mindig megnevezi a hivatkozott mű szerzőjét, itt pedig másik könyvével együtt, szerző nélkül utal rá, nyilván saját könyvéről beszél. Sztripszky ezeket az érveket nem vette számításba. A jogos széksziszt végérvényesen csak a korszerű életmű-vizsgálat oszlathatja el. E példával most csak jelezni szerettük volna, hogy jó egynéhány filológiai tennivaló akad már az életmű összeállítására terén is.

Köztudott, hogy a Sallaién kívül még számos álnevet használt Pázmány: a Szyl Miklós, Jemicus Johannes, Lethenyi István neve alatt kibocsátott vitairatokat ugyanis feltételezése szerint azok a protestánsok is kezükbe vették, akik egyébként nevét a címlapon látva, félretették volna a könyvet. A hitviták korában indokolt és főképpen célszerű volt használata, noha Aquaviva jezsuita rendfőnök már 1613-ban ellenezte a rendtagok álneven vitázását. Pázmány ezt ekkor figyelembe is vette, hűsz év múlva azonban mint érseket már nem kötötte az intelem. Mindebből számunkra egy a tanulság: az álneven írott vitairatoknak különösen gondos, alapos, az életmű egészének fényében történő vizsgálata, valamint más vitairatokkal történő összevetése elodázhatatlan, alapvető munkát jelent. Hozzátehetjük, hogy ez – a vitairatokon kívül – az úgynevezett *liber gradualis*okra is érvényes, az ilyenféle disputációkra szánt, latin nyelvű értekezésekből újabban is előkerült néhány *Óry Miklós* és *Borsa Gedeon* kutatásai nyomán. A vitairatok és latin disszertációk precízen datált korpuszára van tehát szükség, az életmű csak mindezek összegyűjtésével állhat majd előttünk a maga teljességében, monumentalitásában.

Aligha kétséges, hogy a prédikációszerző mellett a vitairó Pázmány a legjelentősebb. A *Kalauz*-t is a polemikus írásokkal együtt tárgyalandónak véljük, a vitairatok szintéziseként, csúcspontjaként fogjuk fel. Szövegszerűen is bizonyítható, hogy a korábbi írások számos részlete épült a vaskos teológiai munkába. Ha a beszédek erkölcsstana mellé a polemikus szerző eszmevilága is társul, ki kell még egészítenie a latin nyelvű egyetemi előadások, az ájtatossági művek és a levelezés elemzésének, hogy a rendkívül sokoldalú, sok szint és tónust felvillantó író valódi nagyságában mérhessük föl.

A vitairatok és a *Kalauz* elemzésében első lépésként célszerűnek látszik a források feltárása, mert ez mindmáig egyáltalán nem történt meg. Sik Sándor ugyan kitűnő

érzéssel tapint rá a legfontosabbakra, a teljes szinkép azonban sokkal tarkább az általa bemutatottnál. Ha statisztikánk elkészül a polemikus írások forrásairól, akkor egzakt módon is bizonyítható lesz a forráshasználat műfaj-specifikus jellege: az antik és kortárs auktoroknak egészen más körét s egészen más arányban idézi vitairataiban, mint beszédeiben. Egyelőre nyitott kérdés, vajon ez a Bibliára is érvényes-e, s az egyes bibliai könyvek citátumaiban megfigyelhető-e majd olyan eltérés, amelynek a mondanivaló szempontjából funkciója van.

A vitairatok forrásai között külön figyelmet kell szentelni a protestánst műveknek, s Gyarmati Miklós, Magyar István, Zvonarics Imre, Alvinczi Péter, Samarjai János és Pécsváradi Péter érvrendszerével szembesíteni kell a Pázmány-művek eszmevilágát. A korábbi kutatás, legtöbbször felekezeti jellegű lévén, mindig egyik vagy másik fél szempontjai szerint vizsgált tüzetesebben, így az arányok és hangsúlyok nemritkán eltolódtak. Az objektív kép kialakításához arra is szükség volna, hogy a vitapartnerekről – főképpen Alvincziról, Pécsváradiról – is készüljenek tanulmányok, elveszett műveiket megkíséreljük rekonstruálni, polémiájuk hátterét feltérképezni.

Még mindig a forráshasználat által kínált kutatási feladat Pázmány oly sokat emlegetett biblicizmusának további vizsgálata. Nemrég a Vigilia hasábjain *Sinkó Ferenc* tett erre vonatkozóan figyelemre méltó javaslatot. Minthogy csupán a prédikációkban közel 11 000 idézet sorakozik, Sinkó szerint érdemes lenne Pázmány bibliai citátumait külön összegyűjtve kiadni, „mert töredékekben egy figyelemre nem méltatott, szépséges magyar bibliafordítás tündöklik bennük”. Teljesen egyetérthetünk ezzel, hiszen – miként azt legutóbb *Büky Béla* tanulmánya bizonyította –, a bíboros sem a Káldi-féle, sem másféle magyar Biblia szövegét nem használta, hanem a Vulgata latin szavait magyarázta, kommentálta. Még csak parafrázisoknak sem nevezhetők ezek a helyek, sokkal inkább a bibliai frázisok interpretációjának, magyar szövegbe asszimilálásának. Első lépésként a zsoltaRIDézeteket kellene összegyűjteni: a beszédekben csaknem nyolcszáz psalmus-sor magyarítása található, s ha ehhez a többi művekben fellelhetőket is hozzávesszük, akkor a *Psalterium* tekintélyes részének Pázmány-féle magyar szövegét kapnánk. Vajon nem lehetne egész zsoltaROkat így összeállítani? Nem nyerhetnénk-e végül is szinte új Pázmány-műveket ilyen módszerrel? – Minderre választ természetesen csak a jövő kutatásai adhatnak.

A vitairatok és a *Kalauz* feldolgozásában az alapos forráselemzés után az eszmerendszer és a művészi-stilisztikai értékek számbavételének kell következnie. Az eszmetörténeti módszer régi irodalmunk kutatómunkájának egyik erőssége, e téren számos új eredményt könyvelhettünk el az utóbbi években, velük kell Pázmány munkásságát összhangba hozni. Ezúttal csupán arra utalunk, hogy a művet elsősorban minősítő ellenreformáció fogalmát a korábbiaknál árnyaltabban használjuk. Legalább két változatát kellene megkülönböztetnünk: az egyik az erőfölény motívumát hangsúlyozó ellenreformáció; a másik viszont a kizárólag szellemi eszközökkel – vitairatokkal, nyomdák és iskolák szervezésével, a papképzés színvonalának emelésével – fellépő ellenreformáció. Ez utóbbi szerencsésebb lenne a rekatolizáció fogalmával jelölnie a szakirodalomnak, ezzel pontosabban jellemezhető Pázmány munkássága is. Az ellenreformáció fogalmába ugyanis a kassai dómot 1604-ben visszafoglaló erőszak, az 1674. évi pozsonyi véstörvényszék működése, valamint Kollonich Lipót érsek tevékenysége egyaránt beletartozik – a kifejezés hallatán ezek a képek villannak fel a köztudatban. Pázmányt viszont határozott elvek választják el az ilyen jelenségektől, az erőszak alkalmazását a térítésben sohasem helyeselte, mindig a meggyőzésre törekedett, mint azt többek között Veresmarti példája is mutatja. Tagadta azt is, hogy a cél szentesítené az eszközt, azt is, hogy a protestánsokat valamikor is a pogányokkal állította volna egy sorba. Ezek a köztudatban meggyökere-sedett tévedések.

Külön vizsgálatot kívánnak természettudományos nézetei, amelyeket elsősorban a *Kalauz* lapjairól lehet megismerni. Bízvást mondhatjuk, érdemben még ezzel sem foglalkozott a kutatás, pedig Pázmány többnyire meglepően friss forrásanyag alapján dolgozott. A világegyetemről, az égitestekről szólva például Christophorus Clavius bajor

jezsuita műve alapján írt, aki *Sphaerae Coelestes* című munkájának öt hatalmas kötetét 1611–12-ben tette közzé, tehát közvetlenül a *Kalauz* megjelenése előtt. Kérdés persze, hogy Clavius frissen kiadott művének ismeretanyaga korszerű-e. Annyi bizonyos, hogy a források vizsgálata még sok feladatot tartogat a kutatók számára.

Sokkal kevésbé érezzük kutatásaink erős oldalának a régi magyar próza esztétikai értékeit vizsgáló módszert. A hagyományos metódus szerint a manierista vagy barokk stílusfordulatokat, szóképeket, mondatszerkezeteket szoktuk számba venni, amelynek során azonban gyakran megelegszünk a minősítéssel, a valamely stílushoz tartozás regisztrálásával, ítéleteink így nemegyszer eléggé önkényesek, szubjektívek. A manierista és barokk stílus – legalábbis a prózában – nagyon nehezen különíthető el egymástól, művészi arzenáljuk többnyire azonos. A protestáns Prágay András vagy Medgyesi Pál prózastílusra sok esetben ugyanazokkal a szóképekkel, hasonlatokkal dolgozik, mint Pázmány a vitairatokban és a prédikációkban.

Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a magyar prózastílus vizsgálatában helytelen a manierizmust és a barokkot egymás ellentétéként felfogni, ehelyett inkább a kettő közös gyökerűségét, szoros kapcsolatát kell szem előtt tartani. S ha lehet, ez a vitairatokra még fokozottabban érvényes, mint a beszédekre, ugyanis a polemikus írásoknak valamelyest mindig alkalmazkodniuk kellett az ellenfél harcmódorához, hangvételéhez, stílusához. Erre a kölcsönhatásra már többször utalt a szakirodalom, de tüzetesen még nem foglalkozott vele, így ez is a jövőben elvégzendők listájára írható.

A hitvitázó írások között alighanem érdemes megkülönböztetett figyelmet szentelni az *Öt szép levél*-nek, Pázmány legsikerültebb alkotásának. Vajon mi az, ami még a XX. századi embert is megragadja a mű olvasásakor? Nyilvánvalóan nem a dogmatikai-teológiai burok, a stílus varázsa. Véleményünk szerint inkább egy eszme, egy úgy szolgáltatának módja, az eszmével tökéletesen egybevágó forma tökélye kelthet rezonanciát. Kosztolányi érdeklődését sem a XVII. századi felekezeti harcok kötötték le, hanem sokkal inkább a céljával és mondanivalójával teljes mértékben adekvát stílust teremtő író, aki a gyakorlati élet és a művészi megformálás szférájában egyaránt azonos tudott maradni önmagával, aki stílusának legkisebb elemét is megkapó tudatossággal alkalmazta eszmevilágának elfogadtatása, a barokk világkép kiépítése érdekében. Ez az írása vonultatja fel a művészi eszközök legszélesebb skáláját: gúny, irónia, paródia, dinamikus polémia, csattanós párbeszéd, lélektani megfigyelés, dramaturgiai elem, humor, pátosz és álpatosz mind megjelenik itt. Az ilyen művészi polifóniának a bemutatása nem könnyű, ámde a jövőendő Pázmány-monográfia szempontjából feltétlenül megoldandó feladatot jelent.

Már eddig is hosszan soroltuk a tennivalókat, a lehetőségeket a Pázmány-életmű kutatásában, a sort pedig még bőven folytathatnánk. Most azzal a reménnyel zárjuk mondanivalónkat, hogy a Pázmány-kutatások intenzív folytatásának szükségességét alátámasztottuk. Csak egyetértéssel nyugtázzhatjuk *Hernádi Miklós* szavait, aki nemrég a következőket írta a „magyar bíboros Ciceróról”: „Az a könnyed mélység, amely átjárja például a keresztény ünnepkör alkalmaira írott prédikációit; az a hévvel előszikrázó elmeél, amely vitairatait a mai sajtóviták elérhetetlen vágyképeivé avatják; az a lankadatlan szemléletesség, amely szinte minden bekezdésében a szép s okos magyar beszéd iskolapéldáit hozza létre, bármilyen érvnél nyomósabban ajánlja, hogy Pázmánnyal – s a korai magyar prózával – többet foglalkozunk az iskolában, mint eddig.”